

ELISABET VASA

OTFRIED CZAİKA

Elisabet Vasa

*En kvinna på 1500-talet
och hennes böcker*

FÖRENINGEN BIBLIS
STOCKHOLM 2009

DENNA BOK HAR UTGIVITS SOM FÖRENINGEN BIBLIS JULGÅVA 2009
OCH INGÅR I KUNGL. BIBLIOTEKETS ACTASERIE
ACTA BIBLIOTHECAE REGIAE STOCKHOLMIENSIS 78

BOKEN HAR TRYCKTS I 1400 EXEMPLAR, 1000 TILL FÖRENINGEN BIBLIS
OCH 400 TILL KUNGL. BIBLIOTEKET

FÖRENINGEN BIBLIS, STOCKHOLM

©OTFRIED CZAİKA 2009

FORMGIVNING ULF JACOBSEN

PRODUKTION ULF JACOBSEN OCH PETER RAGNARSSON

SATT MED CLIFFORD PRO

TRYCK LIVONIA PRINT, LETTLAND 2009

ISSN 1652-7305, ISSN 0065-1060

ISBN 978-91-7000-234-2

Innehåll

En kvinna på 1500-talet och hennes böcker
s. 7-85

Elisabet Vasas bibliotek
s. 87-95

Gravmonument över Kristofer av Mecklenburg och Elisabet Vasa i Schwerins domkyrka. Foto: Achim Bötöf, Landesamt für Kultur und Denkmalpflege – Archäologie und Denkmalpflege i Mecklenburg Vorpommern.

Maria av Burgund, kejsaren Maximilian I:s första hustru (d. 1482), avbildad i Innsbrucks hovkyrka med en halvöppen bok i vänster hand. Foto: Ingrid Czaika, Innsbruck.

• Ett gravmonument i Schwerin •

Bland gravmonumenten i Schwerins domkyrka finns det ett som föreställer hertig Kristofer av Mecklenburg och hans gemål Elisabet Vasa. År 1596, fyra år efter hertigens död, lät änkehertiginnan Elisabet resa detta ståtliga minnesmärke som avbildar hertigparet på knä och med till bön sammanförda händer.¹ Medan Kristofers blick är riktad rakt fram, blickar Elisabet ner på en öppnad bok som vilar på en läspulpet.

Det lär inte vara helt vanligt att kvinnor attribueras med en bok på ett gravmonument, men det förekommer. I Innsbrucks hovkyrka finns kejsaren Maximilian I:s (1459–1519) gravvård. Monumentet pryds av sammanlagt 28 bronsstatyer som främst avbildar hans anförvanter i mer än naturlig storlek. Åtta av dessa statyer, som tillverkades strax före reformationen, porträtterar kvinnor; fyra av dem har en bok i handen: hertiginnan Zimburgis av Masovien och hertiginnan Maria av Burgund håller en halvöppen bok i den vänstra handen medan hertiginnan Kundigunde av Bayern och drottning Elisabeth av Görz-Tirol har blicken fäst på sin öppnad bok som även de håller i vänster hand.²

I Mecklenburg finns ännu ett par exempel: Elisabet av Danmark (1524–1586) och Anna av Pommern (1554–1626) presenteras i Güstrows domkyrka på samma sätt som Elisabeth Vasa i Schwerins domkyrka, knäböjande framför en öppen bok som vilar på en läspulpet. Även hennes make, hertig Ulrik III av Mecklenburg, framställs i denna ställning.³

Bilder av läsande eller skrivande kvinnor under 1500-talet ingick i en ikonografisk tradition som sträckte sig tillbaka till medeltiden. Exempelvis porträtterades den heliga Birgitta i medeltida bokmålningar sittande framför ett läs- och skrivbord.⁴ Det gravmonument som upprättades

1. Alexander Bergengrün, *Herzog Christoph von Mecklenburg, letzter Koadjutor des Erzbistums Riga: Ein Beitrag zur livländischen und mecklenburgischen Geschichte* (Reval, 1898), s. 304; Friedrich Schlie, *Kunst- und Geschichtsdenkmäler des Großherzogtums Mecklenburg-Schwerin*, 2 (Schwerin, 1896), s. 557. För gravmonumentets konstnärliga utformning svarade den nederländske konstnären Robert Coppens. Andrea Baresel-Brand, *Grabdenkmäler nordeuropäischer Fürstenhäuser im Zeitalter der Renaissance 1550–1650* (Kiel, 2007), s. 174–180. Jfr Göran Axel-Nilsson, *Dekoratív stenbyggarkonst i yngre vasastil* (Göteborg, 1950), s. 69–70.

2. Jfr Friederun Hardt-Friederichs, "Das Grabmal Kaiser Maximilians I. und seine lesenden Frauen", <<http://www.readingwoman.org/de/cols/2008/11.html>>; Herlinde Menardi, *Die Hofkirche in Innsbruck: Grabmal Kaiser Maximilians; Silberne Kapelle* (Innsbruck, s.a.), s. 4.

3. Baresel-Brand, *Grabdenkmäler nordeuropäischer Fürstenhäuser im Zeitalter der Renaissance*, s. 157–168.

4. Se Hans Aili och Jan Svanberg, *Imagines Sanctae Birgittae: The earliest illuminated manuscripts and panel paintings related to the revelations of St. Birgitta of Sweden*, 1–2 (Stockholm, 2003); *Iconographia Birgittina typographica: Birgitta & Katherina i medeltida bildtryck; med reproduktioner i orig:s storlek och färger*, red. Isak Collijn (Stockholm, 1915–1918).

för Kristofer och Elisabet i Schwerins domkyrka omformulerade dock inte bara en konstnärlig topos med långa rötter. På ett paradigmiskt vis illustrerar det också någonting som kan styrkas från en rad andra källor, nämligen att Elisabet Vasa hade ett särskilt förhållande till det skrivna och det tryckta ordet.

• Kvinnorna i historien •

Långt in på 1900-talet har historieskrivningen i första hand intresserat sig för stora händelser och stora män. Den bokhistoriska forskningen utgör i detta avseende inget undantag. Att kvinnors liv och gärning har hamnat i skymundan i den stora, av män dominerade historiska berättelsen beror visserligen inte bara på historikernas ovilja att syssla med kvinnohistoria och genusaspekter utan också på källorna, som oftast har mycket mindre att berätta om kvinnor än om män. Den mansdominerade historiesynen har således sin grund i gängna tiders samhällliga strukturer och åter speglar därmed – åtminstone delvis – historiska realiteter.

Å andra sidan har historikerna onekligen också haft en benägenhet att utesluta kvinnor och deras liv och gärning ur sina berättelser. Detta beror antagligen till stor del på att all historieskrivning har en tendens att återberätta det som tidigare generationer av historiker har kommit fram till. Även om källorna oftast är mer fåordiga rörande kvinnor än män, finns det ändå mycket i bibliotekens och arkivens samlingar som ger oss möjlighet att genombryta gängse beskrivningar och öka vår kunskap om det som vanligtvis inte är en del av den historiska diskursen.

Ett sådant exempel är Elisabet Vasa, Gustav Vasas yngsta dotter. Det finns förmodligen två huvudskäl till att historieskrivningen inte har ägnat henne större uppmärksamhet. Den traditionella historieforskningen har i mångt och mycket granskat och beskrivit Sveriges historia som dess konungars, och konungahusens historia har oftast berättats patrilineärt.⁵ Tre av Elisabets bröder, Erik, Johan och Karl, kom att i tur och ordning

5. Bland nyare publikationer som ägnar sig åt Vasakonungarna kan nämnas följande: Lars-Olof Larsson, *Arvet efter Gustav Vasa: Berättelsen om fyra kungar och ett rike* (Stockholm, 2005); Lars-Olof Larsson, *Gustav Vasa: Landsfader eller tyrann?* (Stockholm, 2002); Lars Ericson Wolke, *Johan III: En biografi* (Lund, 2004); Lennart Hedberg, *Karl IX: Företagarfursten och envåldshärskaren* (Stockholm, 2009); Sverker Oredsson, *Gustav II Adolf* (Stockholm, 2007). I sin doktorsavhandling granskar Malin Grundberg visserligen Vasatidens ceremonier ur ett genusperspektiv. Men i och med att hon begränsar sin undersökning till kungliga ceremonier diskuterar hon ett material som nästan enbart ställer männen i fokus. Det hade varit intressant om ceremoniernas betydelse hade studerats i ett vidare perspektiv som också tagit hänsyn till furstliga kvinnor och deras bröllop, begravningar m.m. Malin Grundberg, *Ceremoniernas makt: Maktövertagning och genus i Vasatidens kungliga ceremonier* (Lund, 2005).

bära den svenska kronan under 1500-talets andra hälft och i början av 1600-talet. Jämfört med de delvis mycket hårda motsättningarna mellan Gustav Vasas söner som ledde till statskupper, konstitutionella och kyrkliga konflikter och till och med brodermord har andra samtida utvecklingslinjer bleknat, bland dessa även Vasa-döttrarnas historia. Dessutom utspelade sig en stor del av Elisabets vuxna liv i Mecklenburg. Den svenska historieskrivningen har därför uppenbarligen i nationalromantikens kölvatten inte betraktat det som sin uppgift att beskriva hertiginans av Mecklenburg liv. Den tyska historieskrivningen tycks i sin tur ha räknat Elisabet som svensk på grund av att hon föddes och dog i Sverige. Hon har, kort sagt, hamnat i historiskt utanförskap på grund av en mansdominerad och nationellt präglad historieskrivning.⁶

• Genus, ordo och confessio •

Även om Elisabets *genus* tycks vara ett av huvudskälen till att hon åsidosatts av historieskrivningen, så är *genus* inte den enda tolkningsnyckeln till hennes liv och gärning. Eva Cescutti har i sin doktorsavhandling, som behandlar den första tyska författarinnan Hrotsvith av Gandersheim på 900-talet, framhållit *ordo* som en minst lika viktig historisk determinant som *genus*.⁷ Samma sak gäller även under senare århundraden: kvinnor, likväl som män, kunde lämna avtryck i historien under förutsättning att de tillhörde rätt stånd (*ordo*).⁸ Visserligen kan vi i viss utsträckning fånga vanliga mäns och kvinnors liv under medeltiden och tidigmodern tid, men källäget är mycket mera omfattande när vi granskar en person ur någon samhällig elit eller ett högre

6. Det vetenskapliga intresset eller snarare ointresset för Gustav Vasas döttrar har varit tämligen konstant. Redan på 1930-talet påpekade Sigurd Wallin följande: "Sanningen att säga stå nog ej Gustaf Vasas fem döttrar som individuella personligheter i vårt medvetande. Deras bröder ha vetat att inpräglade sina drag hos oss långt djupare och säkrare, och den av prinsessorna som vi åtminstone komma ihåg något om, den sköna Cecilia, har i själva verket brodern Erik att tacka för sitt egenartade rykte." Sigurd Wallin, "Prinsessan Elisabet Vasa", i *Svenska kulturbilder*, 3 (V-VI), red. Sigurd Erixon och Sigurd Wallin (Stockholm, 1930), s. 31-39, här: s. 33 f.

7. Eva Cescutti, *Hrotsvit und die Männer: Konstruktionen von "Männlichkeit" und "Weiblichkeit" in der lateinischen Literatur im Umfeld der Ottonen; Eine Fallstudie* (München, 1998), s. 38-54.

8. Svante Norrhem uttrycker detta på följande vis: "Utifrån det material jag gått igenom vill jag föreslå att genusordningen förvisso är viktig för kvinnans möjlighet att handla, men lika viktig är familjens, hushållets, dömaner inom det stormaktstida samhället. Annorlunda uttryckt kan man säga att hushållets position i samhället är lika viktig som kvinnans respektive mannens position i hushållet." Svante Norrhem, "Normbryterska eller ansvarstagande hustru?", i *Maktens skiftande skepnader: Studier i makt, legitimitet och inflytande i det tidigmoderna Sverige*, red. Börje Harnesk (Umeå, 2003), s. 154.

stånd. Genusspecifika skillnader mellan män och kvinnor bör givetvis studeras historiskt, men de borde alltså beaktas även med hänsyn till vederbörandes samhällsställning. Tillämpat på Elisabet Vasa och hennes avtryck i bokhistorien betyder detta, att orsaken till att hon alls ägde böcker eller var läskunnig låg i hennes härkomst och stånd. Det var inte *genus* som avgjorde om en person under 1500-talet hade möjlighet att äga ett bibliotek utan snarare *ordo*. Elisabets bokägande skilde sig dock markant från männens och vittnar därför också om 1500-talets genuspecifika skillnader.

Därtill måste vi ta hänsyn till att 1500-talets värld även präglades av en tredje determinant som stod i ett ömsesidigt beroendeförhållande till de två första: *confessio* (bekännelse). Reformationen hade gett upphov till en rad kyrkor som kände sig knutna till en viss bekännelse eller *confessio*.⁹ Den så kallade bekännelsebildningsprocessen hade börjat så tidigt som år 1530 med *Confessio Augustana*, som skulle bli de lutherska kyrkornas grundläggande bekännelsesdokument. Denna tidigmoderna historiska fundamentalprocess drog med sig även de andra konfessionerna – både den kalvinska och den katolska. Diskussionen om den rätta läran, *vera doctrina*, genomsyrade det offentliga såväl som det privata och berörde på ett eller annat sätt alla som levde i det tidigmoderna Europa. *Confessio* är således en determinant som vi återkommande möter i Elisabets liv och i de avtryck hon lämnat i bokhistorien.

9. För den s.k. konfessionaliseringen jfr bl.a. Heinz Walter Zeeden, *Das Zeitalter der Gegenreformation: Von 1555 bis 1648* (München, 1979), s. 21–24; Heinz Schilling, ”Die Konfessionalisierung von Kirche, Staat und Gesellschaft: Profil, Leistung, Defizite und Perspektiven eines geschichtswissenschaftlichen Paradigmas”, i *Die katholische Konfessionalisierung: Wissenschaftliches Symposium der Gesellschaft zur Herausgabe des Corpus Catholicorum und des Vereins für Reformationsgeschichte*, red. Heinz Schilling och Wolfgang Reinhard (Gütersloh, 1995), s. 1–49; Wolfgang Reinhard, ”Was ist katholische Konfessionalisierung?”, i *ibid.*, s. 419–452; Thomas Kaufmann, *Universität und lutherische Konfessionalisierung: Die Rostocker Theologieprofessoren und ihr Beitrag zur theologischen Bildung und kirchlichen Gestaltung im Herzogtum Mecklenburg zwischen 1550 und 1675* (Gütersloh, 1997), s. 23–32; *Dänemark, Norwegen und Schweden im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung: Nordische Königreiche und Konfession 1500 bis 1660*, red. Matthias Asche och Anton Schindling (Münster, 2003); Thomas Kaufmann, *Konfession und Kultur: Lutherischer Protestantismus in der zweiten Hälfte des Reformationsjahrhunderts* (Tübingen, 2006); Otfried Czaika, ”Die Konfessionalisierung im Schwedischen Reich”, *Finska kyrkohistoriska samfundets årsskrift* 2007, s. 73–99.

• Elisabet Vasa – en biografisk överblick •¹⁰

Elisabet, dotter till Gustav Vasa och hans andra hustru Margareta Eriksdotter Leijonhufvud, föddes den 4 april 1549 på sin fars gård i Kungsör. Om hennes barndom och ungdomsår vet vi lite. Liksom sina syskon tycks Elisabet ha fått en omsorgsfull och god uppfostran. Till sin styvmor Katarina Gustavsdotter Stenbock sägs hon ha haft ett mycket bra förhållande.

Som trettonårig förlovades Elisabet med hertig Kristofer av Mecklenburg, hertig Albrekt VII:s tredje son. Äktenskapsplanerna ingick uppenbarligen i Erik XIV:s försök att stärka Sveriges ställning i Östersjöområdet. En släktförbindelse med de lutherska furstarna i Mecklenburg hade knutit Sverige närmare de tyska protestanterna och på detta sätt bidragit till en ökad utrikespolitisk stabilitet. Både Sverige och Mecklenburg hade dessutom intressen i Baltikum. Redan år 1561 hade delar av Estland underkastat sig den svenske konungen. Kristofer hade i sin tur som så kallade koadjutor anspråk på ärkebiskopsstiftet Riga. Eftersom Kristofer år 1561 hade lämnat Riga och staden därefter ställt sig under konungen av Polen var dessa anspråk vid tidpunkten för förlovningen snarare teoretiska. Ändå hade ett äktenskap mellan Elisabet och Mecklenburgs hertig erbjudit strategiska vinster för bägge länderna. I oktober 1562 slöt Erik XIV och hertig Kristofer ett fördrag i Stockholm. I alliansen ingick det planerade äktenskapet mellan Elisabet och Kristofer som ett slags garanti för bägge parter.

Kristofers politiska engagemang i Baltikum blev inte särskilt lyckosamt. I början av 1560-talet stod han inte bara lottlös som Rigas koadjutor efter att polackerna i realiteten hade tagit över hans anspråk på Riga, utan han blev till och med tillfångatagen år 1563 och tillbringade de följande sex åren i polsk fångenskap.

10. Om inget annat anges har Elisabets biografi tecknats med hjälp av följande litteratur: Fridolf Ödberg, *Om stämplingarna mot konung Johan III åren 1572–1575* (Stockholm, 1897), s. 88–91, s. 102 f., s. 253 ff.; Bergengrün, *Herzog Christoph von Mecklenburg*; Henry Biaudet, *Le Saint Siège et la Suède durant la seconde moitié du 16e siècle: Études politiques [...] 1570–1576* (Paris, 1906); Henry Biaudet, *Le Saint Siège et la Suède durant la seconde moitié du 16e siècle: Notes et documents* (Paris och Genève, 1906); Hjalmar Eneroth, *Furstar, fröknar och riddersmän i svensk renässans* (Stockholm, 1924), s. 265–288; Wallin, "Prinsessan Elisabet Vasa", s. 31–38; Wilhelm Tham, "Kring Elisabeth Vasa och hennes dotter", *Personhistorisk tidskrift*, 34 (1933), s. 1–25; Wilhelm Tham, artikel "Elisabeth", i *Svenskt biografiskt lexikon*, 13 (Stockholm, 1944), s. 341–345; Lutz Sellmer, artikel "Christoph von Mecklenburg", i *Biographisches Lexikon für Mecklenburg*, 1, red. Sabine Pettke (Rostock, 1995), s. 48–51; Otfried Czaika, artikel "Elisabeth von Schweden", i *Biographisches Lexikon für Mecklenburg*, 3, red. Sabine Pettke (Rostock, 2001), s. 67–72; Otfried Czaika, artikel "Petrus Johannis Gothus", i *ibid.*, s. 92–98; Otfried Czaika, *David Chytraeus und die Universität Rostock in ihren Beziehungen zum schwedischen Reich* (Helsingfors, 2002).

I Sverige betraktade man möjligen Kristofers förlovning med Elisabet som i praktiken upplöst på grund av den långvariga polska fångenskapen. När Kristofer efter frigivningen återupptog kontakten med det svenska hovet (1570–1571) avvisades han i hårda ordalag av Johan III, som lät honom veta att prinsessan inte längre var intresserad av ett äktenskap. Till och med Kristofers förlovningspresenter till Elisabet skickades tillbaka till Mecklenburg. Det verkliga skälet till ointresset för förbindelsen torde dock inte ha varit Elisabets inställning till Kristofer utan Johan III:s utrikespolitik och uppfattning i konfessionella frågor. Efter att ha övertagit kronan från Erik XIV inledde han både överläggningar om en kyrkounion med Rom och politiska förhandlingar med katolska makter. Johans intresse för katolicismen torde främst ha haft realpolitiska orsaker: genom hans äktenskap med den polska prinsessan Katarina Jagellonica hade Vasa-ätten inte bara anspråk på den polska kronan utan också på Katarinas ofantliga italienska Sforza-arv.¹¹ Det italienska arvet kunde ha sanerat Sveriges dåliga statsfinanser i en handvändning. Optionen på Katarinas italienska förmögenhet kunde dock inte inlösas så länge Sverige de facto var ett lutherskt rike.

Johan III använde under 1570-talet sin ogifta syster Elisabet som en bricka i det utrikespolitiska spelet. Möjligen ogillade Elisabet upplösningen av förlovningen med Kristofer. Detta kunde i alla fall förklara hennes medverkan i stämplingarna mot Johan III. Hösten 1573 hade några konspiratörer, bland dem hertig Karl och Charles de Mornay, haft sammankomster ”nästan hvar afton i prinsessan Elisabeths kammarare å Stockholms slott”.¹² Konspirationen hade som mål att avsätta Johan III och återinsätta Erik XIV som Sveriges konung.¹³ Att Elisabet var invigd i dessa planer förefaller mycket sannolikt. För det första hade hon under hela sitt liv mycket goda kontakter med sin yngre bror Karl, för det andra planerade konspiratörerna att höja Elisabets hemgift med hjälp av en dold skatt som tillhörde Erik XIV. Stämplingarna avslöjades dock och Charles de Mornay avrättades i september 1574 i Stockholm.¹⁴

På nyåret 1575 ankom den franske sekreteraren och sändebudet Claude Pinart de Cramailles till Sverige med uppdrag av den franske konungen Henrik III att förhandla om ett giftermål med Elisabet. Henrik hade 1574 blivit vald till konung av Polen. Förhandlingarna om ett äktenskap mellan Henrik III och Elisabet ingick i Katarinas av Medici,

11. Czaika, *David Chytraeus und die Universität Rostock in ihren Beziehungen zum schwedischen Reich*, s. 221–269.

12. Ödberg, *Om stämplingarna*, s. 89.

13. Ödberg, *Om stämplingarna*, s. 88–92.

14. Ingvar Andersson, artikel ”Charles de Mornay”, i *Svenskt biografiskt lexikon*, 11 (Stockholm, 1954), s. 77–82.

Henrik III:s mors, planer att knyta en allians mellan Sverige, Frankrike och Polen. Alliansen skulle tjäna som en politisk och militär motvikt mot Habsburgväldet.

Den franske diplomaten Charles de Danzay, som uppehöll sig i Köpenhamn, skickade den 29 januari 1575 en rapport till det franska hovet som beskriver Elisabet i mycket färgstarka ordalag. Den svenska prinsessan skulle enligt Danzays berättelse vara mycket vacker, klok och musikalisk. Danzay lovordade dessutom hennes dygder, däribland hennes välgörenhet och anspråkslöshet.¹⁵ Denna beskrivning av Elisabet återspeglar antagligen i första hand tidens idealbild av en adelskvinna och är inte nödvändigtvis en beskrivning av hennes faktiska karaktärsdrag. Ett korn av sanning torde dock ligga i karakteristiken, eftersom några av personlighetsdragen kan styrkas från andra källor. Elisabets bouppteckning vittnar exempelvis om att hon var en beläst kvinna och likpredikanten ägnade sig utförligt åt hennes intresse för andlig musik.

Henrik III:s intresse för den svenska prinsessan svalnade emellertid rätt snabbt. Efter att han hade förlorat kontrollen över konungariket Polen gifte han sig den 15 februari 1575 – bara två dagar efter kröningen till Frankrikes konung – med Louise de Vaudémont. Efter förhandlingar med Danzay i Köpenhamn och hertig Karl i Norrköping träffade Claude Pinart i slutet av februari Johan III i Stockholm. Händelseförloppet i Frankrike hade vid denna tidpunkt gjort hans mission överflödig. Katarina av Medici bemödade sig därefter utan framgång att få till stånd ett äktenskap mellan Elisabet och Henriks yngre bror Frans, hertig av Alençon.

Efter misslyckandet med dessa franska äktenskapsplaner försökte Johan III att knyta närmare diplomatiska förbindelser med kejsaren. Antagligen var det fortfarande utsikten av Katarina Jagellonicas italienska arv som i mångt och mycket styrde konungens diplomatiska och dynastiska närmanden. Under 1570-talets senare år gjorde Johan åtskilliga försök att hitta en italiensk gemål till Elisabet. Även dessa äktenskapsplaner misslyckades.

År 1577 dök slutligen en nygammal friare upp: Kristofer av Mecklenburg, vars första hustru Dorotea av Danmark hade avlidit år 1575. Eftersom Johan III hade avvisat Kristofer 1571, hade mecklenburgaren följt sina bröders råd och gift sig med den danska prinsessan. Detta var dessutom ett mycket bättre val än Elisabet: Danmark var fortfarande den viktigaste politiska och militära faktorn i Nordeuropa och i Östersjöområdet. Sverige i allmänhet och Vasa-ätten i synnerhet ansågs däremot som uppkomlingar bland Europas stater och krönta huvuden.

15. *Handlingar rörande Skandinaviens historia*, 11 (Stockholm, 1824), s. 23.

Kristofers svenska frieri år 1577 möttes av motstånd i hans egen familj, som befarade att förbindelsen mellan Mecklenburg och Sverige kunde äventyra de goda kontakterna med det danska hovet. Möjligen ansågs det svenska konungahuset inte bara alltför politiskt obetydligt utan också alltför opålitligt i konfessionella hänseenden. På grund av Johan III:s närmanden till katolska makter och kurian i Rom kunde Sverige för de lutherska mecklenburgarna inte framstå som en fullgod partner vare sig politiskt eller konfessionellt. Även den danske konungen Frederik visade sig mycket irriterad över Kristofers bröllopsplaner med Elisabet.

Trots motstånd från många håll lyckades Kristofer att genomdriva sina ambitioner, inte minst på grund av att han etablerat vänskapliga kontakter med hertig Karl av Södermanland. Efter att de juridiska förhandlingarna med det svenska hovet var avklarade, reste Kristofer i december 1580 till Nyköping och kort därefter vidare till Stegeborgs slott, där han mötte hertig Karl och Johan III. Äktenskapet med Elisabet ingicks på Stockholms slott i maj 1581.¹⁶

Det hade gått nästan två årtionden sedan de båda trolovats och Elisabet hade egentligen redan passerat den bästa åldern för att ingå äktenskap. Möjligen fanns det – åtminstone från Kristofers sida – mer än enbart realpolitiska och dynastiska intressen bakom föreningen. Hans envisa genomdrivande av äktenskapet trots alla hinder – först motståndet från Johan III och sedan från den egna familjen – kunde vara ett tecken på att han hyste åtminstone sympati om också ej kärlek för henne. Även de brev Elisabet skrev till Kristofer mellan 1579 och 1581 bekräftar det mycket goda förhållandet dem emellan.¹⁷

16. Teologiprofessorn och historiografen David Chytraeus beskriver bröllopet mellan Christoffer och Elisabet i sina då mycket aktuella historiska beskrivningar av Östersjöländernas historia: "Sveciae rex Ioannes III. dum in Liuonia, ipsius duces, victrici manu, arces & oppida, per Moscos occupata recipiunt: minimam natu sororem Elizabetham, Gustavi Sveciae regis filiam; Christophoro duci Megapolitano, Alberti filio, Stockholmiae celebrate nuptiali sacro, in matrimoniam tradit. Ac eadem aestate, Christophorus maritus novus, cum coniuge regia, velut Thetyde, per mare Balthicum, quindecim navium armatarum classe & consiliaris à rege attributis comitatus, in ditionis suae portum & urbem Wismariam die 18. Julij appellit, ubi honorificentissime à civibus armatis & Francisco ac Mauricio Ducibus Saxoniae ac civitatum vicinarum legatis expectus, cum aliquot dies quievisset, Gadebusam profectus est, & coniugi suae, alimentorum nomine, oppida Gadebusam & Temzinum, praesentibus regijs legatis, & Ulrici ducis Megapolitani consensum ac confirmationem accipientibus, attribuit." David Chytraeus, *Breve chronicon arctoae partis Germaniae et vicinarum gentium. Ab anno 1581 usque ad 1587* (s.l. [Hamburg], 1587) [VD 16 B 8085], s. 9. Jfr David Chytraeus, *Sylva cronici Saxoniae et vicini orbis arctoi.: Ab anno Christi 1580 usque ad 1590* (Strassburg, 1590) [VD 16 C 2557], s. 32–33.

17. Landeshauptarchiv Schwerin, Acta Matrimonalia Principum Mecklenburgensium, Vol. VI.

15 77
Verus amor nescit
pertinuisse moras
Christophorus Deo
gratia Dux Megala
polensis

Kristofers av Mecklenburg anteckning i Gustav Banérs stambok år 1577, blad 157 r: *Verus amor nescit pertinuisse moras. Christophorus Deo gratia Dux Megapolensis C.* Stamboken ägs av Samfundet Djursholms Forntid och Framtid. Foto: Göran Bäärnbielm.

Elisabet Vasa omkr. 1580. Porträttet visar med stor sannolikhet Elisabet Vasa och inte Catharina Månsdotter, som den senare tillagda texten hävdar.¹⁸ Bilden har möjligen kommit till i samband med Elisabets bröllop år 1581. Storlek 100×77 cm. Grb. 428. © Foto Nationalmuseum.

18. Wallin, "Prinsessan Elisabet Vasa", s. 35–36; jfr Martin Olin, "Porträtt", i *Signums svenska kulturhistoria: Renässansen*, red. Jakob Christensson (Lund, 2005), s. 427–463, här: s. 463; *Svenska kungliga porträtt i Svenska porträttarkivets samlingar. 1: Gustav I–Karl XII*, red. Boo von Malmborg och Sixten Strömbom (Stockholm, 1943), s. 56–58.

I juli 1581 avreste de nygifta till Mecklenburg. Parets hem blev Kristofers slott i Gadebusch och Schönbeck. Elisabet kom att stanna tolv år i Mecklenburg, men om hennes tid där vet vi inte mycket. Hennes brev till hertig Karl vittnar om att hon uppfattade förhållandena vid det mecklenburgska hovet som torftiga. I Sverige hade hon vant sig vid en viss lyx. Hennes hovstat hade omfattat minst fyrtio personer; förhållandena i Mecklenburg var däremot lite enklare. Kontakten med Johan III präglades fortfarande av stor irritation. Den svenske konungen hade utlovat en hemgift på 100 000 riksdaler, men dessa utbetalades aldrig till fullo.¹⁹ Elisabet kritiserade dessutom Johan när han år 1585 ingick sitt andra äktenskap med Gunilla Bielke. Medan förhållandet till Johan förblev uttalat kyligt, hade hon dock mycket goda och nära kontakter med hertig Karl. Bland annat förmedlade Elisabet äktenskapet mellan honom och hans andra hustru, Maria av Pfalz.

Vi vet att Elisabet under sin tid i Mecklenburg brevväxlade med teologiprofessorn David Chytraeus i Rostock. Sedan 1550-talet hade Chytraeus mycket täta kontakter inte bara med före detta svenska studenter i Wittenberg och Rostock utan också i tur och ordning med Erik XIV, med Johan III och sedan 1580-talet med det svenska riksrådet. Chytraeus, som var en av 1500-talets mest betydelsefulla historiografer, hade på 1580-talet på Johan III:s begäran börjat införliva även den svenska historien i sina omfattande historiska verk. Genom sitt kontaktnät som omfattade hela Norden inhämtade han information om Sveriges historia. Chytraeus' viktigaste informatörer var kansliets sekreterare i Stockholm samt det svenska riksrådet. Även brevväxlingen med Elisabet måste ses i samband med hans verksamhet som historiograf, eftersom han genom henne önskade att få genealogiska uppgifter om Vasaätten.²⁰

Den 11 juli 1584 föddes Kristofers och Elisabets enda barn, dottern Margareta Elisabet som senare skulle gifta sig med sin kusin Johann Albrecht II av Mecklenburg-Güstrow.

Hertig Kristofer av Mecklenburg avled den 4 mars 1592 i Tempzin/Mecklenburg. Efter makens död klagade Elisabet över att hennes utlovade underhåll inte utbetalades. Hertig Johann Friedrich av Braunschweig-Lüneburg friade till Elisabet år 1593. För att kunna bedriva äktenskapsförhandlingarna bättre reste Elisabet till Sverige. I slutet av oktober 1593 kom hon till Nyköpingshus för att diskutera äktenskapsplanerna med sin bror hertig Karl och sin brorson konung

19. Efter Johan III:s död återstod fortfarande 50 000 riksdaler. Hemgiften utbetalades delvis (20 000 riksdaler) först när Elisabets dotter Margareta Elisabet gifte sig oktober 1608 med hertig Johann Albrecht av Mecklenburg. Så sent som 1739 försökte den mecklenburgiske hertigen Gustaf Adolph förgäves att få hemgiftens resterande del utbetald. Tham, *Kring Elisabeth Vasa och hennes dotter*, s. 23 ff.

20. Otfried Czaika, *David Chytraeus und die Universität Rostock in ihren Beziehungen zum schwedischen Reich*, s. 270–308.

Porträtt av Elisabet Vasa. Kopia 1831 efter samtida original. Storlek 28×22 cm.
Grb. 442. © Foto Nationalmuseum.

Sigismund. Båda lovade att verka som hennes förmyndare, men något äktenskap mellan Johann Friedrich och Elisabet kom aldrig till stånd.

De sista levnadsåren uppehöll sig Elisabet mest på kungsgården Norrköpingshus, men även i Nyköping och Stockholm. Utan framgång försökte hon ännu att få sin utlovade hemgift utbetald. Brodern Karl försörjde därför änkan genom att tilldela henne några häraden och gårdar som underhåll. Dessutom förlänades hon Norrköpingshus den 20 november 1594. Våren 1596 planerade Elisabet att resa till Mecklenburg för att ordna sina mecklenburgska affärer, men resan blev aldrig av och hon kvarblev i Sverige. Hon dog den 19 november 1597 i Stockholm, där hon hade uppehållit sig sedan augusti samma år. Elisabet begravdes i Uppsala domkyrka i slutet av januari 1598. Det ståtliga gravmonument som hon lät resa i Schwerins domkyrka innehåller alltså bara den tidigare makens kvarlevor.

• Elisabets spår i bokhistorien •

Elisabet var ingen vanlig 1500-talskvinna. Som Gustav Vasas dotter tillhörde hon den samhällseliten och fanns mycket nära maktens centrum i Sverige både före sitt äktenskap med Kristofer och efter hans död. Det finns flera blinda fläckar i hennes biografi men på grund av hennes adliga stånd existerar trots allt så pass många källor att vi kan beskriva hennes liv förhållandevis sammanhängande i jämförelse med andra personer från 1500-talet. På ett område skiljer Elisabet ut sig från de flesta samtida kvinnor: hon har lämnat åtskilliga och tydliga avtryck i bokhistorien.

Med anledning av Elisabets och Kristofers bröllop tillkom år 1581 den första svenskspråkiga utgåvan av lutherdomens grundläggande bekännelseskraft, *Confessio Augustana*.²¹ Efter Elisabets död uppräntades en bouppteckning som bland annat innehåller en lista över hennes böcker.²² Elisabets spår i bokhistorien slutar dock inte med hennes

21. *Confessio Augustana, eller Tronnes Bekennelse, som Churförsten aff Sachsen, sampt medh någre andre Tyske Förster och Städer, öffuerantwardade Keyserenom Carolo V. utbi then Riksdag, som stood i Ausburg, Anno Christi 1530*. Affsatt på Swenska aff Petro Iohannis Gotho (Rostock, 1581) [Collijn, *Sveriges bibliografi intill år 1600*, 2 (Uppsala, 1931), s. 511–513].

22. Riksarkivet, Germanica: Registratur öfver Giftermåls-Förhandlingar mellan Sverige och Mecklenburg 1580–1613/Germania 1221, fol. 53v–55v. För bouppteckningarnas betydelse som källa för den bokhistoriska forskningen se: Reinhard Wittman, "Bücherkataloge des 16.–18. Jahrhunderts als Quellen der Buchgeschichte: Eine Einführung", i *Bücherkataloge als buchgeschichtliche Quellen in der frühen Neuzeit*, red. Wolfenbütteler Arbeitskreis für Geschichte des Buchwesens, Jahrestreffen (Wiesbaden, 1984), s. 7–17, här: s. 8 och 13; Erdmann Weyrauch, "Nachlaßverzeichnisse als Quellen der Bibliotheksgeschichte", i *ibid.*, s. 299–312.

död och bouppteckning. Den likpredikan som hölls i Stockholm i samband med hennes begravning trycktes samma år.²³ Enligt mina kartläggningar i svenska och finska bibliotek²⁴ är detta den första tryckta likpredikan över en person från det svenska riket.²⁵

Sist men inte minst är det möjligt att ur Elisabets bouppteckning, ur likpredikan samt ur en rad andra källor dra slutsatser om hennes läsande och användande av litteraturen. De källor som berättar om Elisabets förhållande till det skrivna och tryckta ordet avspeglar inte bara hennes adliga härkomst utan ger också insyn i hennes konfessionella intressen. Vidare kan genus specifika skillnader tematiseras, bland annat genom en jämförelse med manligt bokägande och läsande. Därmed kan källorna bidra till att förmedla insikter om det specifikt kvinnliga bokägandet och läsandet vid 1500-talets slut.

23. Vitus Bornerus, *Christliche Klagpredigt auß dem CXLVI. Psalm. Über die Fürstliche Leich der Durchleuchtigen, hochgebornen Fürstin und Frawen, Frawen Elisabethen der Reiche Schweden, Gothen und Wenden gebornen Princessin, Herzogin zu Mecklenburg, Fürstin zu Wenden, Gräffin zu Schwerin, der Lande Rostock und Stargardt Frawen &c. So den 19. Januarij dieses 1598. Jars, zu sampt der auch fürstlichen Leichen des Durchleuchtigen, hochgebornen Fürsten und Herrn, Herrn Gustavi, Hertzogen zu Sachsen, Engern und Westphalen, &c. Von Stockholm nach Upsal gefüret und folgenden 22. hujus, als den dritten Sontag nach Epiphantias zu ihrer Fürstliche Lägerstadt seind gebracht worden. Zu Stockholm in der Deutschen Versammlung am gemelten Sontag gehalten* (Rostock, 1598).

24. Bestånden av likpredikningar har granskats i följande bibliotek: Åbo Akademis Bibliotek, Historiallisen Museum Kirjasto/Åbo Landskapsarkiv, Turun yliopisto kirjasto/Universitetsbiblioteket Åbo, Suomen Kansalliskirjasto/Finlands Nationalbibliotek (Helsingfors), Kansallismuseo/Nationalmuseum (Helsingfors), Österbottens museibibliotek (Vasa), Suomalaisen kirjallisuuden seura (Helsingfors), Genealogiska Föreningen (Stockholm), Göteborgs stadsbibliotek, Göteborgs universitetsbibliotek, Kungl. biblioteket (Stockholm), Kalmar stadsbibliotek, Linköpings stadsbibliotek, Lunds universitetsbibliotek, Jämtlands Bibliotek (Östersund), Örebro universitetsbibliotek (Mörnersamlingen), Skara stadsbibliotek, Uppsala universitetsbibliotek, Växjö stadsbibliotek, Västerås stadsbibliotek, Skoklosters bibliotek.

25. Göran Stenberg använder adjektivet ”svensk” som synonym för ”svenskspråkig”. Jag använder emellertid ”svensk” i en vidare betydelse, som syftar (1) på alla på svenska skrivna, (2) på alla i det dåvarande svenska riket tryckta likpredikningar oavsett språk, (3) på alla likpredikningar, som haft en i det svenska riket levande eller därifrån härstammande person som objekt (lik) samt (4) på alla likpredikningar, som haft en i det svenska riket boende eller därifrån härstammande person som subjekt (författare). Därmed tillämpar jag motsvarande princip för definitionen ”svensk” som den finska Nationalbibliografen tillämpar för ”finsk”. Se *Suomen Kansallisbibliografia (SKB) – Finlands Nationalbibliografi – Finnische Nationalbibliographie 1488–1700*. Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia 642/Helsingin yliopiston kirjaston julkaisuja 59, 1, red. Tuija Laine och Rita Nyqvist (Helsingfors, 1996), s. 24–26.